

ӘОЖ 82(091)

АБАЙДЫҢ ІРГЕЛІ ІЛІМГЕ ҚАТЫСЫ
ABAY'S RELATION OF THE FUNDAMENTAL DOCTRINE

М. ӘЛІПХАН*

Түйіндеме

Адамгершілік – өте көне әрі іргелі ілім. Адамгершілік жайлы ой өрбіту ең берісі Сократтан бастау алады. Адамгершілік – адамзат тұтынар ең басты әрі абыройлы игілік. Абай да өз тарапынан осы адамгершілік іліміне елеулі үлес қосқан.

Мақалада Абай шығармаларындағы адамгершілік ілімінің төркіні мен дамуы, өзіндік жүйесі мен мазмұны қарастырылған.

Кілт сөздер: Адам, адамгершілік, ізгілік, игілік, дін мен әдебиет, төркіні терең ілім, ортақ таным, толық адам.

Summary

Morality is very ancient and fundamental doctrine. First of all, Socrates discussed about the morality. The morality is the highest prestigious and well-being of human. For its part, Abay added the great contribution of the moral doctrine.

The article deals with the genesis, system, the content and the features of moral teaching in the works of Abay.

Key words: human, morality, prosperity, religion and literature, the doctrine of deep roots, a common understanding.

Адам мен оның өмірі және осы екеуінің болмысы мен мәні туралы мәселе адамзат ойшылдарын әлімсақтан мазалап, толғандырып келеді. Ой соңындағы әрбір ақылды, парасатты адам ой жарысының түпкі мәресінде адам мен оның адамгершілігі тақырыбында табысып, тоғысып отырған. Әлемде ойлы адам айналысар мәселе өте көп, сөйтсе де айрықша ақылды, асыл, сара, дана жандар мәселенің өзегіне ұмтылған, адам ақылының құрығы жетер ең түпкі ақиқатты айтуға әрекеттенген. Біз хал-қадерімізше іздене жүріп адамзат ойшылдарының әр-әр кезең, дәуірлерде айтылып жүрген тұжырымдарының түпкі түйіні, құлабызы – Аристотель жасаған қорытындыда жатқанын байқадық. Аристотельдің пікірінше, ең басты мәселе, биік игілік, қасиетті құндылық – ізгілік пен қайырымдылық,

* филология ғылымдарының кандидаты, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан Мемлекеттік университетінің доценті, Гуманитарлық зерттеулер институтының жетекші ғылыми қызметкері, Шымкент-Қазақстан.

Candidate of Philology, Associated professor of South Kazakhstan State University named after M. Auezov, leading researcher of the Institute of Humanitarian researches, Shymkent-Kazakhstan.
E-mail: maksat.alipkhan.63@mail.ru

яғни адамгершілік екен. Аристотель «Үлкен этика» атты еңбегін: «...алдымен ізгілік жөнінде, оның мәні, қалай пайда болатыны жөнінде айтуымыз керек» [1, 249] деп бастайды. Әрине бәрінің де бастауы, әлем мен адамды жаратқан Түп Ие – Құдайдың бізге беймәлім болмысы қашанда биік тұрады. Аристотель: «Құндылар деп мен Құдайдан тарайтын ең қадірлі игілікті айтамын, мысалы, жанды, ақылды, бұлар бастапқы, алғашқы принцип деуге болатын нәрселер» [1, 253] деп жазады. Мәселе - адамзат пен оның өмірі, адам абыройы мен өмірінің мәні жайлы болған соң, әрі бәрі де осы адамзат болмысынан туындайтынын ескерсек, бұрынғы-соңғы әлем ойшылдары әбден айтып, жазып, шегелей бекітіп кеткеніндей, адам болмысы ақыл мен жан және тәннен тұратыны белгілі. Жаратушыға жақын әрі барша әлемнен биік, оқшау тұратын бекзат болмысты Ақылдың өзі өзінің асыл міндетін жан құмары, жан қуаттары арқылы ғана атқара алады. Ақылды биік, бекзат, асыл болмыс санасақ та, әлемдегі күллі өсімдіктер мен жануарларға да тән, оларда да бар жанның әмбебап әрі қолданбалы сипатын мойындауға тура келеді. Осы орайда Аристотельдің адамзат тұтынар барша игілік атаулыны ақылмен байланыстыра айқындамай, жан мен тәнге қатысты жіктеуіне түсіністікпен қарауға болады. Оның үстіне адамзаттың басым бөлігі ақылды бетке алып данышпан, кемеңгер болып кетпейді, бірақ солардың бәрі де жан деңгейінде әрекет етіп, сондай-ақ жанның денсаулығы мен жақсы халін орнықтыратын қайырымды, ізгілікті болмысты сақтап өмір сүруге міндетті. Адамзат қауымында өзара көмек пен түсіністік, қайырымдылық болмаған жағдайда олар өз болмысын жоғалтып, жануарлар деңгейіне дейін төмендеп кетуі мүмкін. Адам болу мен адам болып қалудың кепілі мен алғышарты, өзегі мен мәні – ақыл айқындаған түрлі қайырымдылықтар. Аристотель ақиқаттың түп тегіне қарай ұмтылып, адамзат тұтынар барша игілікті үш-ақ топқа бөліп танытады. Әуелгісі жанға қатысты игіліктер, олар – ізгілік, қайырымдылықтар, екіншісі – тәнге қатысты игіліктер, олар – денсаулық пен сұлулық, үшіншісі – жанға да, тәнге де қатысы жоққа жуық, екеуінен бөлектеу болатын игіліктер, олар – байлық, билік, мансап, мақтан және сол сияқтылар. Аристотель осы үшеуінің ішіндегі жанға қатысты игіліктерді – ең жоғарғы игіліктер деп санайды [1, 255]. Оның ойынша, адамзатқа қатысты ең басты мақсат пен ең биік бақыт және ең құнды игілік – қайырымдылық, ізгілікпен өмір сүру, яғни адам болу, адамгершілікті болу. Сөйтіп ізгілік пен қайырымдылық, яғни адамгершілік – дін мен философия,

ғылым мен өнер, «өнер алды - қызыл тіл» - әдебиеттің де мәңгілік әрі басты мәселесі. Осы адамгершілік ілімі қазақ әдебиетінде де желісін үзбей, ғасырлар бойы жүйелі жырланып келген. Адамзаттың озық ойлы данышпандары ғана айта алып, әрі ізерлі ізденістерінің өзегі еткен осы бір күретамыр тақырыпқа қазақ ақындары да жан-жақты үлес қосқан. Адамгершілік және оның негізі мен төркіні саналатын ізгілік – адамзат танымы айналысар ең басты әрі ең негізгі тақырып. Көбіне ойшыл, философ ғалымдар ғана сөз ететін өзекті, ілімдік деңгейдегі адамгершілікті сол биік деңгейінен титтей де төмендетпей қазақ ақындарының да өз шығармаларында жырлап өткені – мақтан етерлік жағдай. Қай заманда да өмірді мәнді, адамды абыройлы да абзал, қоғам мен мемлекетті қуатты да құтты ететін басты тетік – адамгершілік, яғни қайырымдылық. Адамзатты өзге тіршілік иелерінен биік, бекзат, абзал етіп әрі оны осындай әйбат, асыл қалыбында сақтап қалушы да – ізгілік пен қайырымдылық. Адамгершілікті әркез күн тәртібінен түсірмей дәріптеп, жарнамалай насихаттап отыру – заман мен өмір талабы.

Адамзат әлемінде ғылым мен өнердің, дін мен сопылықтың, әсіресе философия мен әдебиеттің адамнан тыс, адамға қатыссыз тақырыбы кемде-кем. Академик М.Қаратаев жазғандай, «Поэзия мен философия – бұл бөлінбейтін біртұтастық, бірақ тұтастығы сирек болғанмен, олар адамгершіліктің биік шыңы мен ұлылығын өзара бөліседі. Олардың әртүрлі бағыты орта кезеңде түйіседі, мұнда ұлылықтың ұлылық тұңғығында поэзия мен философияның рухы біртұтас, бірлікте және бір-біріне кірігіп кеткен» [2, 19]. С.Әшімбаев философияның бір саласы мораль мен әдебиеттің арақатысы туралы айта келіп, философиядағы мазмұнның әдебиетте өзіндік түр, стильде көрініс табатынын жазады: «...әдебиет түрдің орнында болса, ал мораль мазмұнның міндетін атқарады. Әдебиетті қоғам өміріндегі кездейсоқ шындықтардың таза көркемдік айнасы деп қана қарауға болмайды. Жазушы өз шығармасында өзі өмір сүріп отырған қоғамдағы моральдық атмосфераны реалистікпен суреттеу арқылы әлеуметтік өмірдің тынысын танытады» [3, 46]. Оның үстіне философ ғалым М.Орынбеков жазғандай, «нақты философиялық еңбектерге қалам тартқан мамандар аз болғандығымен негізгі еңбектерді әдебиетшілер, ақындар, ойшылдар, сопылар мен суниттер жазып қалдырды» [4, 60]. Мәселен Сократ, Платон, Аристотель, Плотин, Конфуций, Әл-Фараби, Ибн-Сина секілді адамзаттың озық ойлы ұлдары жазып қалдырған асыл ойларды «мұртын бұзбай, әрін

кетірмей» кейінгі Ж.Баласағұн, А.Ясауи, Абай, Шәкәрім сынды ақындар өз шығармаларында қағида, ілім деңгейіне жеткізіп, өнерге тән көркем тіл, әдеби стильмен жырлай білді. М.Орынбеков жазғандай, «Шығыс философиясы негізінен философиялық емес сипаттағы шығармаларға негізделген... Шығыста пайымдаудың философиялық емес қалыптарының басымдығымен бұл ұғымдар дәстүрлі текстерде көмескіленіп мәнін тереңде сақтаған» [4, 63]. Яғни философиядағы адам мәселесі, мораль, этика қағидалары Ж.Баласағұнның жәуәнмәртлік, А.Ясауидің хал ілімі, Абайдың толық адамы, Шәкәрімнің ұждан, ар білімі арқылы көркем түрде бейнеленді. Ойшылдар жеткен терең танымға ақындар да иек артты, адамзат ойы жетер ортақ ақиқатты олар да жырлады. Мәселен Абай мен Шәкәрім өздері жырлаған таным мен білім, ілімнің арғы төркіні тым тереңде жатқанын саналы түрде сезінген, жақсы білген. Абай «Әбдірахманға Кәкітай атынан хат» өлеңінде өзіне дейінгі өрелі ойға өзінің де ортақ әрі оған өзінің де ие болып отырған жағдайын былайша байқатып өтеді:

Кісі айтпаған сөз бар ма,
Тегіс ұғар қай құлақ?
Сөккенің оны ұнар ма,
Үйренген сөзге мен де ортақ [5, 168].

Абай өзіне дейінгі ойшылдар сөзін үйреніп, соларды ғана айтып қоймай, ел түзеу, адам жөндеу қамымен өзінің де түйген ойларын әркез дамытып, жетілдіріп, бекітіп, қайталап келгенін танытады:

Талай сөз бұдан бұрын көп айтқанмын,
Түбін ойлап, уайым жеп айтқанмын [5, 172].

Өлеңдері философиялық мән-мазмұн мен ғылыми танымға толы болып келетін Шәкәрім ақын да өзіндік «Үш анығын» айқындап түйіндеу барысында көп ізденген, әрі осы жолда өзін ақын ғана емес, ғылым өкілі ретінде танытқан. Ол ашық түрде: «менің ойымша, ескі замандарда ойламаған ой, айтылмаған сөз, істелмеген іс қалған жоқ. Бәрінің де басын олар бастап кеткен» [6, 25] деп, өзі айтар ойдың негізі мен төркіні бұрыннан белгілі, баяғыдан бар мағлұмат екенін мойындайды. Ақиқатты кім, қашан айтса да, ол өзінің байырғы, бастапқы мәні мен мазмұнын сақтап қалады. «Қаталы, кешегі,

бұрынғы» шындар секілді құбылып өзгере бермей, өзінің бастапқы асыл қалыпында қалу – ақиқаттың өзіне ғана тән ерекшелігі. Тек заман мен жағдай, саясат пен өзге де жайларға байланысты аз-кем «жамау салынып» түрленгені болмаса, ақиқат өзінің бұрынғы бар болмысын жоғалтпайды. Шәкәрім ақын ақиқаттың осындай қадір-қасиеті мен киесін мойындай келіп былай дейді: «Біз де жоғарғы екі сұрауға өткен білімділердің сөзінен қорытып, оның үстіне тұңғыш ой деп өз ойымыздан жамау салып, бөрік жасамақпыз. Бірақ тұңғыш дегеніміз әлдеқашанғы кімнің ойы болып шығарын білмеймін» [6, 25-26]. Сірә, ақынның «бөрік», «тұңғыш» деп отырғаны – өзі қорытып тапқан ұждан анығы, ар білімі екені анық. Адамгершілік мәселесі – адамзаттың ең әуелгі әрі мәңгілік мәнді боп қалар тақырыбы. Адамзат ақыл-ойының бастауындағы қытай, үнді, грек, араб-мұсылман ойшылдары мен ақындары адамгершілік жайын бір сәт те күн тәртібінен түсірмеген. Аристотельдің белгілі бір қалып, қағида, жүйеге салып, ілім ретінде дамытқан адамгершілік мәселесі қай заманда да өзекті болып қала береді. Абайдағы адамгершілік ілімі адамзат болмысына қатысты ежелгі, көне ойлар мен тұжырымдардан туған, яғни Абай адамзаттық ой тарихындағы ең көне әрі ақиқат таныммен таныс болған әрі оны өз шығармаларында желілі де жүйелі түрде жырлай білген. Адамзат болмысын құрайтын ақыл, жан, тәннен - Абай насихаттаған нұрлы ақыл, жылы жүрек, ыстық қайрат ұғымдары іркіліссіз әрі оңай туындай кеткен. Шынында да адам болмысын осы үшеуінен бөлек, өзге нәрсе құрайды деу ешқандай қисынға келмейді. Адамзаттың Алладан келер рух пен төркіні топырақ саналатын тәннен тұратынын ғылым да, дін де терістемейді.

Адамгершілік – барлық қаламгерлерге ортақ тақырып. Әйтсе де сол қаламгерлердің бәрі бірдей бұрыннан айтылып келе жатқан дәстүрлі тақырып - адамгершіліктің өзіндік жүйесі мен қалыбын, төл танымын жасай бермеген. Абайдың өзге ақындардан бөлек әрі биік болатын жағдайы да осы адам болу мен адамгершіліктің жүйелі жолы мен өзіндік танымын, ілімін жасай білуімен байланысты. Ол адамгершілікті көркемдік қалыпта ғана суреттеумен шектелмей, оны ілім мен таным, ойшылдық деңгейіне көтере жырлады. Абай – этикалық мәселені, мораль философиясын тереңдеп сөз еткен ойшыл ақын. М.Әуезовтің: «Ол адамгершілікті, моральдық философияны барлық жайдан жоғары қояды» [7, 179] деген ойы ақын танымын терең танудан туған. Абай үшін ақындық қана мұрат емес, оның ақындығы – адамгершілік танымының құралы іспетті. Ол белгілі бір адамгершілік

қасиеттерді іш тартып қана қоймай, сонымен бірге сол адамгершіліктің, адам болу мен кісіліктің өзі қорытып тапқан қалыбын, жүйесі мен жолын жасайды. Адам тану мен адамгершіліктің мәніне, сырына үніле түседі. Қайтсем адам атын асқақ, асыл етем деп шарқ ұрады. Жалпы, діни-философиялық ойдың даму тарихында «адам» ұғымының алатын орны орасан зор десек те, оны белгілі бір жүйеге түсіріп, тиянақты түсіндіруге көшбасы болған философ – Сократ. Абайдың толық адам туралы танымы сол Сократтан басталатын, Платон, Плотиндердегі сүюді сүйеніш, тірек еткен адам, қытайлардың дао іліміндегі әбден жетілген адам (совешенномудрый человек), Шығыс ойшылдары мен суфизмдегі камили инсан мен бенделіктің кәмалаттығына ұмтылған адам және төркіні түркілік жәуанмәртлікпен сабақтасып, туыстасып жатады. Абайдың адамгершілікті жырлаудағы ең басты жаңалығы да осы. Абайдағы адамгершілік мәселесі құбылыс ретінде толық адам арқылы көрініп, ең түпкі мәні - махаббат пен әділет, ізгілікке дейін дамып, ұштала береді. Толық адам мен оның өзегі, негізі саналатын махаббат, әділеттің аралығында адамгершілік асыл қалып пен қасиеттің қыр-сыры ашыла түседі. Бұрынғы-соңғы ойшылдар айқындай айтып кеткеніндей, адамгершілік – таным мен ізгілік атты екі арнадан құралып қалыптасады. Таным мен ізгілік жайы - Абайға да соншалық етене жақын тақырыптар. Әдебиетші ғалым Мекемтас Мырзахметов «Мұхтар Әуезов және Абайтану проблемалары» атты монографиясында Абай шығармаларындағы таным жайын хауас, ақыл, ал ізгілік сырын жүрек, жәуанмәртлік, үш сүю арқылы жан-жақты таратып танытқан [8]. Абайдағы толық адам – тәнімен де, әсіресе жанымен жетілудің биік шыңына жетіп, кемеліне келген адам. Ақынның өмір бойғы ізденісінен туған адамгершілік ілім мен кісілік қалып – осы толық адам танымы. Абайдың адамгершілік ілімінде толық адамның мәні мен өзегіне, түп негізіне үңілген белгілі бір жүйе бар. Сол жүйені мынадай күйде көруге болады:

- а) Толық адам: ақыл, қайрат, жүрек;
- ә) Ақыл мен жүрек - жәуанмәртлік - ақыл, әділет, рақым;
- б) Жүрек: әділет, рақым, шапағат, мейірім, махаббат т.б.;
- в) Адамдықтың алды – әділет пен махаббат;
- г) Махаббат - үш сүю (имани гүл) - Алланы, адамзатты және әділетті сүю;
- ғ) Ізгілік пен қайырымдылық;

ж) Хақ жолы.

Абай адам бойындағы барлық асыл қасиеттер мен қабілеттерді бір орталыққа біріктіріп, оларды өзі қорытып таныған үш қасиет арқылы толық адам бойына жинақтайды. Ақыл, қайрат, жүрек үшеуінің «бір кеудеден табылып», одан толық адам туатын танымы – ұлы ақынның зор табысы. Жәуанмәртлік, әсіресе иманигүл – толық адам танымының өзегі мен негізі, түп мәні. Әуелі хауаси хамса заһириден бастау алып, одан әрі хауас салим, ақыл-ой, толық адам, жәуәнмәртлік, имани гүл танымдары арқылы жетіле түскен Абайдағы адамгершілік ілімі өзін өнеге тұтқан ықыласты оқырманын хақ жолына бастай бермек.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Аристотель. *Үлкен этика*. – Аристотель философиясы. Әлемдік философиялық мұра. 20 томдық. 3-том. Алматы. «Жазушы», 2005.
2. Қаратаев М. *Тарихи шындық пен аңыз*. – Қазақ даласының ойшылдары. IX–XII ғ. Алматы. «Ғылым». 1995.
3. Әшімбаев С. *Шындыққа сүйіспеншілік*. Алматы. «Жазушы», 1993.
4. Орынбеков М. *Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік» дастанындағы философиялық ойлар*. – Қазақ даласының ойшылдары. IX–XII ғ. Алматы. «Ғылым». 1995.
5. Абай (Ибраһим) Құнанбаев. *Екі томдық шығармалар жинағы*. 1-том. Алматы. «Жазушы», 1986.
6. Құдайбердіұлы Ш. *Үш анық*. Алматы. «Жазушы» және «Ғақлия» ғылыми-әдеби орталығы. 1991.
7. Әуезов М. *Шығармалар жинағы*. 20-том. Алматы. «Жазушы», 1985.
8. Мырзахметов М. *Мұхтар Әуезов және Абайтану проблемалары*. Алматы. «Ғылым», 1982.